

**РАЗПРОСТРАНЕНИЕ НА ОСМАНСКИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ
ИНСТИТУЦИИ – МЕДРЕСЕ ВЪВ ВАРНА ПРЕЗ XVII - XIX в.**

д-р ВЕСЕЛИН ДИМИТРОВ МИХАЛЕВ

Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“

e-mail: mihalev_veselin@abv.bg

РЕЗЮМЕ: В настоящата публикация се разглеждат въпроси свързани с разпространение на османски образователни институции - медресе във Варна през XVII-XIX в., учебна програма, процес на обучение и материално подпомагане. Те са пряко свързани от една страна - с ислямската духовна традиция, а от друга - те се откриват за да задоволят нарасналите просветни нужди от образование на местната мюсюлманска общност във Варна.

Ключови думи: османски училища, медресе, мюсюлманска религия.

**DISTRIBUTION OF OTTOMAN EDUCATIONAL INSTITUTIONS -
THE MADRESA IN VARNA IN THE XVII - XIX c.**

VESELIN DIMITROV MIHALEV, Ph.D

Varna Free University „Chernorizetz Hrabar”

ABSTRACT: This article deals with issues related to the spread of Ottoman educational institutions - the madrasah in Varna in the 17th-19th centuries, the curriculum, the process of training and material support. These institutions are directly linked - on the one hand - to the Islamic spiritual tradition, and on the other - they are opened to meet the enlightened educational.

Key words: ottoman schools, madrassas, muslim religion.

ВЪВЕДЕНИЕ

В българската историография има ограничен обем научни публикации за историята на османските образователни институции във Варна. Силно ограничената изворова база и трудно достъпния за изследване архивен документален материал за историята на тези образователни институции, дава основание за представянето им в настоящата публикация. Въпреки тези обстоятелства от значим научен принос остават научните изследвания на българските автори О.Събев „Османските училища в българските земи XV-XVIII в.“ и М. Добрева „Османски образователни институции в Дунавския вилает“.

Петвековната продължителност на османско владичество в България заема значимо място в българската история през XIV-XIX в. Българската историография разглежда османските училища като израз на „урбанистичната“ ислямизация на българските земи или в качеството на „богата материална база за мюсюлманската религиозна експанзия“ (Стайнова 1998, с.382). Тези училища се разглеждат като елемент от „дирижирана от държавата политика за функционирането на ислямските институции, а от там и на пропагандата на исляма“ (Градева 1998, с.55). Историята на османските образователни институции във Варна поставя началото си с първите открити първоначални училища - *мектеби* от началото на XVI в. През XVII в. се откриват правно-богословски училища - *медресе*, а през 60-те години на следващия век - четирикласни османски училища - *рюждийе*.

1. Първоначално откриване

Наред с откриването на първоначални османски училища - мектеби във Варна започват да се разпространяват и други османски училища, наречени медресета, които по своята същност представляват богословско

училище след завършена първоначална степен за подготовка на кадии, мюфтии и джамийски проповедници. През изследвания период във Варна се откриват четири медресета, които са представени в таблица 1.

Таблица 1

XVII в.	XVIII в.	XIX в.
1660 г. <i>медресе</i> , построено от хаджи Шабан <i>мюдерис</i> дневна заплата - 20 акчета	1762 г. <i>медресе</i> , построено от Курд Али ефенди <i>мюдерис</i> хафъз сейид Исмаил - дневна заплата - 5 акчета	1839 г. <i>медресе</i> към „Хайрийе джамия” - построено от Алладжа Хасан - син на Мустафа ефенди
		<i>медресе</i> , построено от Сейид Ахмед ефенди

В едно рузнамѐ се откриват свидетелства за съществуването преди 1660 г. във Варна на османско богословско училище - *медресе*, построено по времето на хаджи Шабан (Özergin 1973-1974, с.4-5; 263-290). Османският учител в него е наречен *мюдерис* и получава заплата от 20 акчета дневно, което определя неговата най-низша степен и го причислява към степента *Йирмили*. Медресетата от тази степен са известни с названието *Хашие-и теджрид* (учебен трактат по богословие, изучаван в тази степен). Те имат определена йерархична категоризация, която получава по-ясни очертания при управлението на султан Мехмед II (1451-1481), в чието канунаме от 1470-1478 г. се фиксират праговете, степените в йерархията на мюдерисите, които са в пряка зависимост от получаваното възнаграждение, както и от постъпателното преминаване на мюдерисите през различните степени като път за професионално израстване (Събев 2001, с.129). В това османско медресе се обучават мюсюлмански ученици за кадии, мюфтии и джамийски

проповедници след завършена първоначална степен, която е под формата на учебен курс към джамията.

Откритото мюсюлманско богословско училище - медресе във Варна през XVII в. е от типа „дарю`л-кура”. Самото наименование предава неговата същност (дарю`л-кура - „дом на рецитацията”). Такъв тип медресе е описан от Евлия челеби при посещението му във Варна. Този тип специализирано медресе е предназначено за овладяване на седемте приети начина за рецитация на Корана и подготовка на джамийски проповедници - имами, хатиби и мюезини.

През 1762 г. във Варна се открива друго мюсюлманско медресе, в което учителят получава 5 акчета дневна заплата, които се изплащат от бюджета на вакъфа. Това училище е построено от Курд Али ефенди и съобразно йерархичната категоризация следва да е степен по-ниска от Йирмили. В тази степен османските ученици получават първоначална подготовка по граматика, реторика и геометрия. Може да се предположи, че ниското заплащане от 5 акчета седмична заплата на мюдериса, вероятно е продиктувано от тенденцията на отслабване на финансовите възможности на вакъфа.

През 1839 г. във Варна се откриват още две мюсюлмански медресета, едно от които се намира в района на „Хайрийе джамия”. Училището е построено от Алладжа Хасан - син на Мустафа ефенди, а другото медресе - от Сейид Ахмед ефенди и в него преподава мюфтията.

Османските медресета във Варна са предназначени за подготовката на богословски и правно-административни кадри и предлагат равен достъп на ученици независимо от социалния статус на родителите им.

2. Учебна програма

Определянето на учебната програма на османските медресета не е единен процес, а за нейното формиране оказват различни влияния – ислямската традиция, волята на основателите на вакъфа, господстващите настроения в средите на представителите на местните мюсюлмански институции. Учебната програма в османските медресета през XVIII в. следва основния методически принцип на постепенно овладяване на отделни дялове на ислямското научно познание. Класическото разделение на научните дисциплини на исляма носи религиозен маркер - науките са *религиозни* (*nakli*) и *рационални* (*akli*). Учебната програма предвижда изучаване на *религиозните науки*: *тефсир* (тълкуване на Корана), *илм-и хадис* - наука за преданията (хадиси), *усул-и хадис* - основни източници за преданията, *фъкх* (шериятско право), *акаид* (ислямска догматика), както и *рационални* - *калам* (теоретично богословие), *мантък* (логика), *хикмет* (философия), *белягат* (реторика), *илм-и арабие* (арабско езиковедие), *илм-и къраат* (наука за рецитацията на Корана), *илм-и табие* (естествени науки), *илм-и риязие* (математически науки) - *хисаб* (аритметика) *хендесе* (геометрия) (пак там, с.142).

След XVI в. се налага тенденцията на ограничаване на дела на изучаваните рационални науки за сметка на религиозно-правните учебни дисциплини. В началото на обучението ученикът в медресето започва с овладяване на *четене и писане* (процес, който започва в мектебите), преминава към изучаване на *арабското езиковедие* (трактатите са на арабски език). Накрая той овладява познания от *помощните науки* - *логика, диалектика, философия, реторика, теоретично богословие* за да премине към познанията по шериятско право, познанието на хадисите и тълкуването

на Корана. През XIX в. се получават и светски знания по *математика, астрономия и география*.

Преподаването на *илм-и и хадис* в медресето във Варна от 1762 г. се провежда от Мехмед - син на Хюсеин - мюдерис във Варна. В помощ на обучението по овладяване на науката *хадиси* са сборниците на Али ал - Кари: „Разкриване на тайните“, върху съчинението на ал - Йахсуби и „Книга на изцелението чрез познание на истините на Избания“, посветено на живота на Мохамед, чийто препис е осъществен в края на XVIII в. от същия мюдерис.

Важна дисциплина с която започва обучението на учениците в медресето е *илм-и къраат* - наука за канонична рецитация на Корана. Тя запознава мюсюлманските ученици със седемте първоначално приети и трите допълнително одобрени различни начини за четене на Корана. Едно от класическите произведения по къраат е „*Тейсир*“ на Абу Амр Осман бин Саид ад - Дани. Наред с овладяване на каноничната рецитация на Корана учениците усвояват арабското писмо и развиват *калиграфски умения* - процес, който започва в мектебите и продължава в медресето. Формирането на добри калиграфски умения е от голямо значение за преписването на съчинения. Като се има предвид факта, че някои мюдериси от Варна са изявени кописти на трактати от хадисната литература, то може да се предположи, че в медресетата на Варна е назначен специален учител по краснопис.

В началния етап на подготовката на учениците от медресетата във Варна специално място заемат *езиковедските дисциплини: сарф* (граматика), *нахв* (синтаксис) и *лексикография* (люгат). Основният изучаван език е арабския, доколкото на него е написан Корана, хадисите и трактатите, посветени на различни дялове от ислямското научно познание. Освен него

се изучава персийски език, на който са написани класическите образци на ислямската поезия и османотурски език с практическо приложение в османската администрация.

За основни пособия по *сарф* се използват трактатите: „*Шафие*” от Ибн-и Хаджиб, „*Шерх-и бина*”, „*Шерх-и Иззи*”, „*Шерх-и Максуд*”, „*Максуд*” и „*Шерх-и съга*”. Често използвани учебни пособия по *нахв* са „*ал - Авамилю ’л-миа фи нахв*“ („Сотте действащи фактора в синтаксиса”) от Абдулкахир ал-Джурджан, „*Шерхю’-л-Авамилю’л-атик*”- коментар върху горния трактат от Кара Яхя ефенди, „*Китаб-ъ Изхар*” („Изложение”) от Биргиви и „*ал-Кяфие фи’л-нахв*” („Съзвучия в синтаксиса”) от Ибн-и Хаджиб. В обучението по *лексика* се използват персийско-турските речници „Ахтари”, „Шахиди”, „Арабско-турски речник” на Ибн-и Мелек Фириштеоглу, „Сихах” (арабски тълковен речник) на Джевхери и „Тарифат” (речник за термините в ислямските науки) от Сейид Шериф Джурджани.

Реториката се изучава с нейните три основни дяла - беян (фигури на изисканото словесно изразяване като сравнението и метафората), беди (фигури на речта) и меани (семантика на думите). С учебна цел е използван коментар на трактата „*Шерх-и Мифтах*”, направен от различни автори като Сейид Шериф Джурджани, Саадедин Тефтезани и Кутбуддин Ширази.

Философската дисциплина *хикмет* е включена в програмата на османските медресета като помощна дисциплина, подготвяща учениците за овладяването на знания по теоретично богословие, наречено *калам*. В „Закон за учениците” изучаването на тази дисциплина е предвидено само за медресета от низша степен Йирмили, а това се отнася и за медресетата във Варна.

Сборниците по *фетви* са използвано учебно пособие по фъкх. Един от тях е „*Каймакът на фетвите*” на Мехмед ал-Карамани. Обучението по

калам се провежда върху коментарните трактати „Хашие-и Теджрид”. Коментарът е на Сейид Шериф Джурджани върху класическото съчинение „Разбулване тайните на Светото писание” от Насируддин Туси. *Акаид* е богословска дисциплина в обучението на учениците, която разяснява догми на ислямската вяра, свързани със съществуването на ад и рай и на мъчителни задгробни наказания.

Важна дисциплина в учебната програма в медресетата на Варна е изучаването на *шериятско право*. Изучаването на шериятската дисциплина *фъкх*, е свързано с основната цел на медресето - подготовката на кадри за улемата, чийто три представителни професии са тези на кадията, мюфтията и мюдериса. Основно учебно пособие по фъкх е коментарното съчинение на Убейдуллах Садру’ш-Шери’а, озаглавено „*Шерхю’л-Викае*” (Защитата) от Махмуд Таджу’ш - Шери’а. Слабо са застъпени съчиненията по *хисаб* (аритметика) и *хендесе* (геометрия). Ако през XVI в. може да се наблюдава сравнително относителен баланс между рационални и религиозни науки, то през XVIII в. обучението в медресетата във Варна е изключително религиозно. Стесненият периметър на научното познание се осъществява предимно в рамките на арабската граматика и шериятско право и като се има предвид низшата степен към която принадлежи, то в учебната програма е поставен акцент върху тези дисциплини.

Учебните занятия в медресето завършват през шестия месец от мюсюлманската година - джемази’юл ахр и започват през десетия месец - шевал. Трите месеца - реджеб, шабан и рамазан са почивни за учениците. Дипломирането в медресе гарантира на завършилия богословско обучение пълноправно място в средите на улемата.

3. Процес на обучение

Макар, че досега не са открити източници, описващи провеждането на учебния процес в медресетата във Варна, от практиката на османските образователни институции по българските земи е известно, че учителят в тези училища се нарича *мюдерис* и е основна фигура в него. Названието „мюдерис” (даване на знания) пряко номинира неговата основна професионална характеристика. Негова основна функция е да ръководи обучението като преподава всички необходими за съответната степен дисциплини и следи за нивото на подготовка на своите ученици.

Мюдерисът полага грижи за реда и дисциплината и формира у учениците определена миросгледна система. От нивото на неговата квалификация зависи и добрата подготовка на османските ученици. След като ученикът завърши обучението си в медресето, учителят му издава документ (темесюк или иджазет), в който посочва какъв материал (съчинения) е овладян от него. Преминаването им от по-ниска към по-висока степен медресе е в зависимост от това дали са овладели задължителния учебен материал. Мюдерисите от следващите степени не могат да приемат ученик без документ, издаден от мюдерис от предходен ранг.

Освен пряко за учебния процес мюдерисът отговаря и за материалното поддържане на медресето. Когато училището се нуждае от ремонт, той е длъжен да инициира възстановителните работи. На османския мюдерис е вменена отговорност по стриктното спазване на определената с редица кануни: „Закон за учениците” (*Kanun-i Talebe-i Ulûm*), кануннамето на Сюлейман I (1520-1566) и процедура за преминаване на образователни степени. Всеки мюдерис е длъжен да направи препис на закона, да го съхранява, и задължително да го изпълнява, като по този начин по силата на законодателните актове на централната османска власт поема отговорност за

ефективността на образователния процес в медресето. При смърт на мюдериса настъпва овакантияване на учителския пост.

В молбите за назначаване на нови титуляри на вакантните постове за мюдерис винаги се подчертава правоспособността на кандидата. Той се определя като „по всякакъв начин подходящ и правоимащ” или „заслужаващ” поста. Тази констатация показва преподавателската правоспособност на кандидата, за която свидетелства местното мюсюлманско население от Варна. Така например в едно донесение от 2 зилкаде 1175/25.05.1762 г. от найба на Варна се представя молбата на Хафъз сейид Исмаил да бъде назначен за учител с 5 акчета дневна заплата в медресето на Курд Али ефенди на мястото на починалия му баща Хафъз сейид хаджи Хасан (*фиг.1*).

фиг. 1

Донесението на нищожния приносител до възвишената порта на щастieto гласи следното: „Мюдерисът с пет акчета дневна плата в медресето и свещената джамия, построени от благодетеля Курд ефенди в град Варна - хафъз ес-сейид ел-хадж Хасан, син на ес-сейид Хюсеин, се помина и постът му остана вакантен. Във връзка с това цялото население на областта потвърди в шериятския съд, че синът му - правоимащият хафъз ес-сейид Исмаил, повод за настоящото донесение, е по всякакъв начин достоен, квалифициран и заслужил, окичен с венеца на знанието и

достигнал предела на науките, подходящ и способен да изпълнява службата на мюдерис. И [понеже] наистина е напълно достоен, квалифициран и правоимащ, гореспоменатият отправи молба да бъде назначен на поста, поради смъртта на споменатия покойник и да му се връчи свещен знаменателен берет в знак на благодеяние и благоволение. Търсейки одобрение, донасяме до възвишения трон за случая. Прочее, ферманът принадлежи на властния да заповядва” (2 зилкаде 1175 (25.05.1762) (Събев 2001, с.277).

През XVIII в. назначенията на мюдерисите, независимо от ранга им, както и назначенията на муалимите става по преценка на шейхюлислама. В тази връзка следва да се посочи, че по предложение на шейхюлислама Дюрризаде Мустафа ефенди, великият везир санкционира назначението на кандидата за мюдерис във Варна - хафъз сейид Исмаил поради това, че в направената справка не е открита регистрация на споменатия в донесението предишен мюдерис (Basbakanlik Osmanli Arsivi:Cevdet-Maarif - 7175).

Достъпната документация, визираща донесение за назначен мюдерис във Варна през XVIII в. свидетелства за статичност, отколкото за динамика в развитие на кариерата му. Фактът, че често причина за молба за заемане на предишен пост се явява смъртта на предишен мюдерис служил с години в медресето показва, че възможността за напредване в йерархията през XVIII в. не е голяма. Заплатата на мюдериса е фиксирана във вакъфнамето на медресето, а нейния размер се определя според мястото на мюдериса в професионалната йерархия.

Наред с преподавателските си функции някои османски учители във Варна се изявяват и като кописти на трактати на произведения от хадисната литература. В потвърждение на това може да се приведе следния пример: Мохамед - син на Хюсеин - мюдерис във Варна в края на XVIII в. прави

препис на коментара на Али ал Кари „Разкриване на тайните върху съчинението на ал - Йахсуби ал-Шифа би-тариф хукук ал-Мустафа” („Сборник хадиси за живота на пророка Мохаммад”) и „Книга на изцелението чрез познание истините на Избрания”, посветено на живота на Мохамед (Кендерова 1999, с.371) (*фиг.2*). Освен като кописисти на трактати, мюдерисите от Варна изпълняват и допълнителни функции като проповедници в османските джамии.

фиг. 2

През 1762 г. учениците в османското медресе във Варна наброяват 25 и постъпват с необходимата определена първоначална грамотност, която получават още в мектеба. В хода на обучението учителят, който е основна фигура в училището, избира помощник от своите напреднали ученици, наречен „муид“. Семантиката на термина „муид” определя неговата основна функция - той преговаря с учениците преподадените от мюдериса уроци. Муида се назначава с брат, в който се определя размера на дневното възнаграждение.

Методиката на обучение обхваща четири етапа. Нейното реализиране е свързано с предварителна подготовка от страна на ученика в продължение на няколко часа. Ученикът е длъжен да се запознае с отделни пасажии от изучаваното съчинение, което ще се обсъжда през следващия ден. Вторият етап е свързан с неговото участие в занятието, което се изразява в

индивидуален прочит на пасаж от съчинението. Функциите на мюдериса се свеждат до това той да даде разяснения върху прочетения текст. В третия етап, свързан с процеса на обсъждане той поставя проблемен въпрос, на който всички участници в обучението трябва да изразят становището си. В хода на занятиято се поражда дискусия при която учителят коригира и насочва отговорите на учениците в правилна посока, както и с оглед затвърждаване на изучения материал. В четвъртият етап, след 4-5 часа обсъждане, мюдерисът представя своята гледна точка. Под ръководството на неговия помощник (муид), учениците заучават учебния материал.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Анализът на процесите свързани с възникването на османските медресета в град Варна през изследвания период налага следните **изводи**:

➤ През XIX в. във Варна е налице тенденция на устойчивост на мрежата от османски медресета, каквато се наблюдава в национален мащаб. Тя е свързана с демографския растеж и духовно-религиозния живот, поради което града се утвърждава като значим център на мюсюлманското образование в страната. Генезисът на тяхното възникване е свързан с необходимостта от утвърждаване на ценностите на ислямската религия, която е символ на мюсюлманския духовен живот и средище за достигане на „предела на знанието“.

➤ Организацията на османските медресета е свързана с техните образователни цели. Стесненият периметър на научно познание в тях следва да се обясни с факта, че те са османски училища от низша степен, в чиято учебна програма е поставен акцент върху определени дисциплини - арабска граматика и шериатско право.

➤ Османските медресета предлагат на мюсюлманските ученици изключително религиозно образование с оглед подготовката на кадри за съсловието на улемата (кадии, мюфтии, джамийски проповедници) и трудно могат да се впишат в представата за средище на развиваща се наука.

➤ Обобщеният портрет на османския мюдерис във Варна очертава неговия силует на османски богослов, учител занимаващ се с учебна и възпитателна дейност и дори копист на трактати, който търси божествената истина отвъд пределите на традиционната ислямска схоластика, а в други случаи е имам, съвместявайки с това и преподавателски функции. Мюсюлманският учител със своя авторитет е един от онези представители на местния мюсюлмански елит, който макар и неформално допринася за консолидиране на мюсюлманската общност във Варна.

➤ Материалната издръжка на тези образователни средища се осигурява от вакъфи, учредявани от везири и местни военачалници, които са финансовата опора на османското образование, осигуряваща пълноценна организация на обучение. В управляващата прослойка са съсредоточени материалните ресурси за подобна дейност. Вакъфският статут на медресетата, осигурява заплащането на труда на османските учители.

➤ Значението на османските училища - медресе в град Варна следва да се преценява в две посоки. Първата - медресетата са елемент от имперската просветна система, заемайки низшите нива в йерархичната структура. Втората посока кореспондира със значението и ролята им в системата на социалните отношения в рамките на мюсюлманската общност в града. Местните османски образователни институции са естествен отговор на определена социална потребност - получаване на първоначална писмена и религиозна култура в медресетата. Социалната роля на тези образователни средища се изразява в две посоки. От една страна те провокират социалната

активност на варненския мюсюлманин, която намира израз не само чрез джамията, но и чрез училището, поради което мюсюлманите от града осигуряват образование за децата си и зачитат авторитета на учителя. В рамките на тази общност османските образователни институции са важна част от възпитанието и утвърждаването на религията и култа.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Гаджанов, Д.** Пътуванията на Евлия Челеби през българските земи през средата на XVII в. В: ПСБКД, XXI, 1909, св.9-10.
2. **Градева, Р., Иванова, С.** Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания. Международен център по проблемите на малцинствата. Т. II, С., 1998.
3. **Добрева, М.** Османски образователни институции в Дунавския вилает (дисертация). БАН. Институт по балканистика. С., 2008.
4. **Каниц, Ф.** Дунавска България и Балканът. Историческо-географско-етногеографски пътеписни проучвания от 1860 до 1879 г. Т. I., С., 1995, с.206-230.
5. **Кендерова, С.** Хадисната литература през XVIII-XIX в. В: Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания. С., 1999, с.353- 379.
6. **Кендерова, С., Иванова, З.** Из сбирките на османските библиотеки в България XVIII-XIX в. Каталог на изложба на ръкописи и старопечатни книги. С., 1998, 16, ИНБКМ, 1996, 22 (28), с.224.
7. **Михайлова-Мръвкарлова, М.** Документи за просветното дело през XIX в. в Османската империя, съхранявани в Ориенталския отдел на НБКМ. В: ИНБКМ, 7 (13), 1967, с.306-353.
8. **Михалев, В.** Учебното дело в град Варна през Възраждането. 2010.

9. **Ников, П.** Българското възраждане във Варна и Варненско. Митрополит Йоаким и неговата кореспонденция. С., 1934.
10. НБКМ - Ор. о. ф. №112, IV, а. е. 3069; а. е. 4186; а. е. 4187; а. е. 4191.
11. НБКМ - Ор. о. ф. НПТА XIX, 20/30; 9/135.
12. НБКМ - Ор. о. ф. №22, IV, а. е. 441; а. е. 442.
13. НБКМ - Ор. о. ф. 170А, а. е. 465.
14. **Павлова, А.** История на турските училища в България (1878-1959). 1992, с. 35-62.
15. **Събев, О.** Османските училища в българските земи XV-XVIII в. Изд. „Любомъдрие - Хроника”. С., 2001.
16. **Тепляков, В.** Письма из Болгарии (писаны во время компании 1829 года). М., 1883.
17. Турски извори за българската история. Т.2. Съст. и ред. Н. Тодоров и Б. Недялков. С., 1966.
18. Училищата в град Варна и околността през 1871 г. В: ИВАД, VI, Варна, 1914, с.55-56.
19. **Церов, И.** Спомени и бележки. Варна, 1888.

На латиница

20. **Ayverdi, E. H.** Avrupa da Osmanli Minari Eserleri. Cilt IV, Kitap 4. Bulgaristan. Istanbul, 1982.
21. Basbakanlik Osmanli Arsivi – Istanbul: Cevdet-Maarif - 7175.
22. **Özergin, M. K.** Eski Bir Ruzname ye Gore Istanbul ve Rumeli Medreseleri...Tarih Emstytusu Dergisi 1973-1974 say 4-5, s.133
23. Salname-i 1289(1872) s.113; 1290 (1873) s.283.
24. Salname-i Deviet-i 1874 s.207; 1877 s.518.